

Ιδεολογία και κυριαρχία.
Η προβληματική Τζ. Μπ. Τόμσον

ΕΔΩ ΚΑΙ ΑΡΧΕΤΟ ΚΑΙΡΟ Η ΔΥΤΙΚΗ σκέψη φαίνεται να συμπορεύεται με μια καταστατική ανημπόρια. Η ιδεολογία, αυτός ο τόσο αμφίστημος και δυσκολοπρόσιτος όρος, εξακολουθεί να προκαλεί με την παρουσία και την ακατάσχετη χρήση του. Ίσως να είναι ο μοναδικός όρος που οι νοηματικές του συνδηλώσεις ταυτίζονται με τον αριθμό των χρηστών του! Σε κάθε περίπτωση η πρόκληση συνεχίζεται και ίσως με οξύτερους όρους. Αναμφίβολα, η ερμηνευτική αστοχία και, ενδεχομένως, η επικινδυνότητα της σχετικής φιλολογίας περί του «τέλους των ιδεολογιών», έχει συμβάλει προς αυτή την κατεύθυνση.

Εκ πρώτης όψεως, αιτία αυτής της φιλολογίας στάθηκε η κατάρρευση των μέχρι πρότινος γνωστών διαιρετικών τομών και παγωμένων σχημάτων κοινωνικής διαφοροποίησης. Με το βλέμμα του ιστορικού παρόντος να γυρεύει, στραμμένο στο παρελθόν, καθοδηγητικούς μίτους, αποκαλύπτεται ακραϊνώς μια απλουστευτική σχηματοποίηση που επιχείρησε η δυτική σκέψη. Η ιδεολογία είχε ταυτιστεί εξ ολοκλήρου με τους διάφορους «-ισμούς», με συνέπεια η κατάρρευση ή μετάλλαξη, πολλών από αυτούς να σταθεί η αιτία και η αφορμή για την έκρηξη και παραγωγή λόγων που αφορούσαν και στο έτερο ήμισυ τους. Το πώς η δυτική σκέψη αυτοπαγαυδέϊθηκε σ' αυτή την ταύτιση, το τι αποτέλεσε τη συνθήκη ύπαρξης αυτού του λόγου και ποια καταστατική θέση είχε στο πεδίο των «επιστημών του ανθρώπου», όλα αυτά σμισταούν ερωτήματα που, ίσως, θα περιμένουν για αρκετό καιρό την απάντησή.

Υπό το πρίσμα μιας διαφορετικής ανάγνωσης, η σχετική φιλολογία ίσως να έλκει την καταγωγή της από μια ασυνείδητη μάλλον επιθυμία να απεμπλακεί μια και καλή, ανεπιτυχώς βέβαια, από αυτό το ομιχλώδες όσο και βασανιστικό ζήτημα. Πράγματι, η ιστορική πορεία του όρου είναι αποκαλυπτική ως προς αυτό το σημείο. Η ιδεολογία, αυτή η κατάρρα, η «ψευδής συνείδηση», το φανταστικό, το «διαολεμένο», το λάθος, η απάτη, το ψέμα και ό,τι άλλο μπορεί να φανταστεί κανείς ώστε να συμπληρωθεί το ομολογουμένως μακρύ κατηγορητήριο, επιδεικνύει μια ασυνήθιστη αντοχή στο χώρο και το χρόνο που βάζει σε σκέψεις και τον πιο ανυποψίαστο ερευνητή.¹ Αποτελεί, άλλωστε, κοινή διαπίστωση ότι οι αρνητικές σημασίες που συνοδεύουν τον όρο, εδώ και τόσα χρόνια, ουδέποτε απείλησαν σοβαρά την ύπαρξή του, παρά τις διάφορες φωνές που πρότειναν την απόσυρσή του από το λεξιλόγιο των κοινωνικών επιστημών.² Ποιος, άλλωστε, μπορεί να θεβαιώσει ότι μια τέτοιου είδους απόσυρση θα συνοδευτεί και από μια αντίστοιχη αδρανοποίησή του στο χώρο της καθημερινής ζωής;

Ενίοτε, ο όρος με το αρνητικό πρόσημο εμφανίζεται ως σύγχρονος Ιανός. Ο ορθός λόγος στέκεται αντίκρυ του ως εάν να ήταν ο άλλος του εαυτός.³ Και η ενασχόληση του ορθού λόγου με την ιδεολογία τον καταξιώνει ως τέτοιο, ιδιαίτερα όταν αυτός λειτουργεί κριτικά, ήτοι αποκαλυπτικά σε σχέση μ' αυτό που η ιδεολογία έχει κρύψει. Μια φαινομενικά παράδοξη κατάσταση: της ζητάμε να μας πει την αλήθεια της προκειμένου να

1. Για την ιστορική πορεία του όρου και τις χρήσεις του, εντελώς ενδεικτικά, βλ. J. Plamenantz, *Ιδεολογία*, Αθήνα, Κάλβος, 1980.

2. Μια παρόμοια άποψη εκφράστηκε στο, Μ. Φουκώ, *Εξουσία, Γνώση και Ηθική*, Αθήνα, Ύψιλον, 1987, σσ. 20-21. Για τη συζήτηση αυτής της άποψης στην ελληνική βιβλιογραφία, βλ. Θ. Λίποβατς, Ν. Δεμερτζής, *Δοκίμιο για την Ιδεολογία*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1994, σ. 43. Βλ., επίσης, Κ. Δοξιάδης, «Foucault, Ιδεολογία, Επικοινωνία», Αθήνα, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 71(1985).

3. Βλ. Κ. Δοξιάδης, *Υποκειμενικότητα και Εξουσία: Για τη θεωρία της ιδεολογίας*, Αθήνα, Πλέθρον, 1992, σ. 15: «Ο όρος ιδεολογία συλλαμβάνεται ως το "αντίθετο" του ορθού λόγου και όχι ως η "άρνησή" του. Η ιδεολογία δεν εξομοιώνεται με το παράλογο ή την τρέλα».

φέρουμε στο φως τη δική μας. Να υποθέσουμε ότι εσκεμμένα προσάπτουμε στο ιδεολογικό φαινόμενο μυστικοποιητικά και παραπλανητικά χαρακτηριστικά, ούτως ώστε η αποκάλυψή τους να αποτελέσει γιορτή για το θρίαμβο του ορθολογισμού; Ένα ακόμη ιδεολόγημα ίσως... Γεγονός, πάντως, παραμένει ότι, στο βαθμό που ένα επιστημολογικό status έχει τοποθετήσει σε σχέση αντίθεσης την ιδεολογία με τον ορθό λόγο, η επιστημονική σκέψη είναι εκ προοιμίου αναγκασμένη να συνδιαλέγεται με το ζήτημα της ιδεολογίας προκειμένου να αυτοθεμελιώνεται ως τέτοια.

Είναι προφανές ότι η οποιαδήποτε προσπάθεια συμπληκτικής παρουσίας των μέχρι σήμερα σχετικών αναλύσεων για το ζήτημα της ιδεολογίας είναι εξ ορισμού αδύνατη. Οι ποταμοί μελάνης που χύθηκαν διαφεύγουν ασυζητητί του εγκλωβισμού τους σε λίγες σταγόνες. Φαίνεται πως το «νοηματικό περίσσειμα» του όρου εμπίπτει μιας *ex officio* μη σύλληψης. Εντούτοις, παρά την πανσπερμία των αναλύσεων που προτάθηκαν για τη διερεύνηση του όρου, αποτελεί αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι ένα σημαντικό κομμάτι της σχετικής φιλολογίας ακολουθεί τη μεθοδολογική ατραπό ανάλυσης του ιδεολογικού φαινομένου με όρους που αναδεικνύουν τη σύνδεσή του με το φαινόμενο της εξουσίας.⁴ Πιο συγκεκριμένα, η μελέτη της ιδεολογίας εμφανίζεται να παραπέμπει αυτόχρονα σε σχέσεις κυριαρχίας και, κατ' επέκταση, σε μια αναζήτηση των τρόπων με τους οποίους μια κοινωνική διαφοροποίηση και η αναπαραγωγή της λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο ενός δεδομένου ιστορικά κοινωνικού σχηματισμού. Παρατηρείται, δηλαδή, η εκδίπλωση ενός λόγου που στρέφει το ερευνητικό του στόχαστρο στην αποκάλυψη των στρεβλωτικών και καταπιεστικών σχέσεων που εγκαθιδρύονται με τη συνδρομή του ιδεολογικού φαινομένου, επί τη βάση μιας προπαραδοχής περί ενός διαζευκτικού σχήματος «αλήθειας-ψεύδους» που φωλιάζει στη συγκρότηση των κοινωνικών σχέσεων. Έτσι, η ανάλυση της ιδεολογίας κάτω από αυτές τις συσχετίσεις αποκτά ένα

4. Σε σχέση με την ελληνική βιβλιογραφία, βλ. Κ. Δοξιάδης, *Υποκειμενικότητα και Εξουσία*, ό.π., Θ. Λίποβατς, Ν. Δεμερτζής, *Δοκίμιο για την Ιδεολογία*, ό.π., και, Π. Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία*, Αθήνα, ΕΜΝΕ-Μνήμων, 1992.

δυναμικό, αποκαλυπτικό, όσο και ρηξικέλευθο χαρακτήρα, η εμβέλεια του οποίου ξαναοπλίζει, θα λέγαμε, τη θεωρητική σκέψη με μια πολιτική διάσταση κρίσιμης σημασίας.

Στο πλαίσιο αυτό, θα επιδιώξουμε μια κριτική εξέταση των απόψεων του Τζ. Μπ. Τόμσον για το ζήτημα της ιδεολογίας, όπως διατυπώνονται στο βιβλίο του *Studies in the Theory of Ideology*.⁵ Ασφαλώς η επιλογή δεν είναι τυχαία. Κατά την άποψή μας, ο Τζ. Μπ. Τόμσον αποτελεί ένα χαρακτηριστικό εκπρόσωπο της φιλολογίας γύρω από το ζήτημα αυτό και εκφράζει, θα λέγαμε, ικανοποιητικά όλη την τρέχουσα προβληματική που λαμβάνει χώρα στον αγγλο-σαξονικό κόσμο. Υπηρετεί, άλλωστε, με συνέπεια και γόνιμο τρόπο την οικοδόμηση μιας συστηματικής μεθοδολογικής προσέγγισης του ιδεολογικού φαινομένου και, συνεπώς, ο κριτικός διάλογος με την κείμενη προβληματική θα λειτουργήσει ως εφαλτήριο για τη χαρτογράφηση μιας σειράς ζητημάτων ανοικτών, τόσο στην έκβασή τους, όσο και στους όρους διατύπωσής τους.

ΤΖ. ΜΠ. ΤΟΜΣΟΝ: ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ «ΒΑΘΙΑ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ»

Η σκιαγράφηση του κύριου ερευνητικού πεδίου στο οποίο επιλέγει να κινηθεί ο Τζ. Μπ. Τόμσον, έλκεται από την υιοθέτηση τριών βασικών μεθοδολογικών συντεταγμένων που λειτουργούν ως βασικοί άξονες ανάλυσης του ζητήματος της ιδεολογίας:

α. Η ιδεολογία δεν δύναται να αναλυθεί σε συνθήκες θεωρητικής αυτονομίας, αλλά καθίσταται επιβεβλημένη η υπαγωγή της σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο ανάλυσης, ήτοι εντός του χώρου μιας ευρύτερης κοινωνικής θεωρίας. Τούτο συνιστά μια πρώτη καταστατική τοποθέτηση που ανάγεται στην αξίωση για μια συγκεκριμένη μεθοδολογική στόχευση της γενικότερης κοινωνικής θεωρίας προς μια κατεύθυνση ανάδειξης και μελέτης των σχέσεων μεταξύ δράσης, δομής και εξουσίας, κυριαρχίας, με απώτερο

5. J. B. Thompson, *Studies in the Theory of Ideology*, Λονδίνο, Polity Press, 1984.

στόχο τη θεωρητική καταξίωση της σύνδεσης ανάμεσα στην ιδεολογία και την κυριαρχία.

β. Η ανάδειξη της ιδιαίτερης σχέσης ανάμεσα στην ιδεολογία και στις σχέσεις κυριαρχίας οφείλει να παραπέμπει αυτόχρονα στη μελέτη των τρόπων με τους οποίους το νόημα (σημασία) εξυπηρετεί τη διατήρηση σχέσεων κυριαρχίας και, κατ' επέκταση, στην ανάλυση λόγου των γλωσσικών κατασκευών και της κοινωνικής ανάλυσης των συνθηκών της γλωσσικής παραγωγής.

γ. Μια «πετυχημένη» ανάλυση της ιδεολογίας, μέσω της διερεύνησης της σχέσης της με τις διάχυτες σχέσεις κυριαρχίας, μολονότι δεν δύναται να αποφύγει τα ζητήματα της κριτικής και της δικαίωσης (justification), μπορεί να ειδωθεί ως κριτική των ίδιων των σχέσεων κυριαρχίας που υφέρπουν και δομούν τον κοινωνικό ιστό.⁶

Η ενοποιητική αρχή αυτών των προτάσεων που στηρίζουν την εκδιπλώση μιας μεθοδολογικής στρατηγικής έναντι του ζητήματος της ιδεολογίας μπορεί αβίαστα να συγκεκριμενοποιηθεί στην ιδιότητα σύνδεσής του με τη διερεύνηση των σχέσεων κυριαρχίας.⁷ Με την έννοια αυτή, η οποία ερμηνευτική στόχευση οφείλει να εκδιπλώνει τη διανοητική της πορεία ως άμεση συνέπεια και προέκταση της εν λόγω αρχής. Ωστόσο, μια τέτοιου είδους πορεία δεν μπορεί παρά να άπτεται κάποιων αποφάνσεων σε σχέση με τους τρόπους εκτύλιξής της, στο βαθμό που, όπως επιστημαίνει άλλωστε και ο Τζ. Μπ. Τόμσον, η κείμενη μεθοδολογική αρχή εμπεριέχει δυο έννοιες-κλειδιά (κυριαρχία, νόημα) προερχόμενες από διαφορετικές τάξεις

6. Αυτόθι, βλ. «Εισαγωγή».

7. «Η μελέτη της ιδεολογίας είναι η μελέτη των τρόπων με τους οποίους το νόημα (σημασία) εξυπηρετεί τη διατήρηση σχέσεων κυριαρχίας». Αυτόθι, σσ. 4, 130-131, 146. Αυτή ακριβώς η καταστατική τοποθέτηση έρευνας του ζητήματος διαφοροποιεί, εξ ορισμού, τον Τζ. Μπ. Τόμσον έναντι των αντιλήψεων που συνάδουν σε μια «ουδέτερη» θεώρηση της ιδεολογίας. Έτσι, αντιλήψεις που θεωρούν την ιδεολογία ως «σύνολα ιδεών ή πεποιθήσεων» που σχετίζονται με κοινωνικές πρακτικές και πολιτικές δράσεις και δεν αναδεικνύουν τη σχέση της ιδεολογίας με τις σχέσεις κυριαρχίας (Seliger, Gouldner, Hirst), συναντούν την απορριπτική υποδοχή του συγγραφέα.

αναζήτησης. Έτσι, το ξεπέραςμα των όποιων δυσκολιών ή, καλύτερα, η συγκρότηση ενός χώρου στον οποίο θα λειτουργούν αρμονικά οι δυο έννοιες υπηρετώντας μια συστηματική διερεύνηση της ιδεολογίας, επιτυγχάνεται μέσω της κριτικής υιοθέτησης από την πλευρά του Τζ. Μπ. Τόμσον μιας «βαθιάς ερμηνευτικής» (depth hermeneutics), που απαρτίζει τρεις γενικές φάσεις.

1. *Η κοινωνική ανάλυση: η σχέση δράσης-δομής και το ζήτημα των σχέσεων κυριαρχίας*

Η πρώτη φάση της «βαθιάς ερμηνευτικής» εκπορεύεται σε μεγάλο βαθμό από την κριτική υιοθέτηση της εν λόγω ιδέας του Πωλ Ρικέρ. Τούτη συνίσταται στην απόρριψη της θεωρητικής αυτονομίας ενός κειμένου ή μιας θεωρητικής δουλειάς από το κοινωνικοϊστορικό πλαίσιο εκδίπλωσής της, όπως φαίνεται να υποστηρίζει ο Πωλ Ρικέρ, και την ταυτόχρονη αναγνώριση της σπουδαιότητας του κοινωνικοϊστορικού πλαισίου στην ανάδυση των σχημάτων κυριαρχίας.⁸

Στο πλαίσιο αυτό, η προσέγγιση μιας κοινωνικοϊστορικής ανάλυσης των σχημάτων κυριαρχίας τοποθετεί στο επίκεντρο των αναζητήσεων τις σχέσεις ανάμεσα στη δράση και τη δομή, μια σχέση αμφιλεγόμενη και κρίσιμη στο χώρο της κοινωνικής θεωρίας. Ο Τζ. Μπ. Τόμσον, αποστασιοποιείται ριζικά από τις αντιλήψεις που συνάδουν σε μια προτεραιότητα της δομής ή της δράσης στην όλη προβληματική. Έτσι, αναγωγικές ή σχηματικές αντιλήψεις μιας «ερμηνευτικής κοινωνιολογίας» που τείνουν στην υποβάθμιση των δομικών παραγόντων στο προσδιορισμό του κοινωνικού πράττειν (Seliger), έχουν την ίδια απορριπτική υποδοχή, όπως ένας ακραίος όσο και ριζικός δομισμός. Ιδιαίτερα, στην περίπτωση του τελευταίου, όταν η δράση των έλλογων υποκειμένων ασφυκτιά στο θεωρητικό εναγκαλισμό της πρωτοκαθεδρίας της δομής, που εξοβελίζει το υποκείμενο από

8. «Η μελέτη της ιδεολογίας είναι αχώριστη από την κοινωνικο-ιστορική ανάλυση των σχημάτων κυριαρχίας των οποίων εξυπηρετεί τη διατήρησή». Αυτόθι, σ. 135.

την κοινωνική διαπάλη θεωρώντας το ως απλό «στήριγμα» της δομής (Hirst, Althusser). Αντίθετα, οι όροι πλαισίωσης της κείμενης προβληματικής εκβάλλουν σε μια κριτική αποδοχή του βαθύτερου λογικού πυρήνα της προσέγγισης, που ακούει στο όνομα «δομοποίηση», με κύριο εκπρόσωπο τον Α. Γκίντενς. Πιο συγκεκριμένα, παρατηρείται μια μετατόπιση του ερευνητικού ενδιαφέροντος, από το δυϊσμό των σχέσεων δράσης-δομής, στη διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους η δράση δομείται σε καθημερινά πλαίσια και, περαιτέρω, στο πώς τα δομήσιμα χαρακτηριστικά της δράσης είναι ως εκ τούτου αναπαραγώγιμα:

Αυτό που πρέπει να συλληφθεί δεν είναι ότι η δομή προσδιορίζει τις δράσεις ή ότι ένας συνδυασμός δράσεων συγκροτεί τη δομή αλλά, μάλλον, ότι η δράση δομείται σε καθημερινά πλαίσια και πώς τα δομήσιμα χαρακτηριστικά της δράσης είναι, μέσω αυτών ακριβώς των επιτευγμάτων μιας δράσης, και ως εκ τούτου, αναπαραγώγιμα.

Επί τη βάση αυτών των προκαταρκτικών παραδοχών έρευνας, εκδιπλώνεται ένας λόγος για τις σχέσεις δράσης-δομής που υπακούει σε τρία αφαιρετικά επίπεδα ανάλυσης, με το καθένα να επιδέχεται μια περαιτέρω διάκριση. Το πρώτο επίπεδο αφορά τη δράση των κοινωνικών παραγόντων που συλλαμβάνεται ως, τρόπον τινά, έλλογη κατάσταση, στο βαθμό που τα κοινωνικά υποκείμενα θεωρούνται προικισμένα με ικανότητα εξήγησης και ερμηνείας των ενεργειών τους. Η κοινωνική δράση των υποκειμένων, ως συμμετοχή και παρέμβαση στον κοινωνικό κόσμο, διαφοροποιείται από άλλου είδους ιδιαίτερες πρακτικές που επιδέχονται, ως γεγονότα, πολλαπλή ερμηνεία. Το δεύτερο επίπεδο αναφέρεται στους κοινωνικούς θεσμούς, που σύμφωνα με τον Τζ. Μπ. Τόμσον διακρίνονται σε «ιδιαιτέρους» (specific institutions) και σε «κατεστημένους» (sedimented institutions).⁹ Η

9. Αυτόθι, σσ. 128-129. Πρόκειται στην ουσία για ένα μεταφραστικό σκόπελο. Η λέξη, sediment σημαίνει στην κυριολεξία «κατακάθι» και «υποστάθμη». Προτιμήσαμε την απόδοση του όρου ως «κατεστημένο», με την έννοια της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων, που νοηματικά βρίσκεται σε άμεση εγγύτητα με τη διάκριση του συγγραφέα όπως αυτή συνεπάγεται, άλλωστε, με βάση τα συμφραζόμενα.

διάκριση εμφανίζει ένα σαφώς οριοθετημένο χαρακτήρα: «οι ειδικοί θεσμοί δύνανται να θεωρηθούν ως αστερισμοί των κοινωνικών σχέσεων μαζί με τις δεξαμενές των υλικών πόρων που είναι συνδεδεμένες μ' αυτούς».¹⁰ Αντίθετα, «οι κατεστημένοι θεσμοί είναι εκείνοι οι διαμορφωτές, που παραμένουν σταθεροί στα ποικίλα ειδικά σχήματα».¹¹ Ένα παράδειγμα θα ήταν διαφωτιστικό: σύμφωνα με τον Τζ. Μπ. Τόμσον, αν κάποιος αναζητά τις εξουσιαστικές σχέσεις και τους κεφαλαιικούς πόρους που συγκροτούν ένα θεσμό, π.χ. το Πανεπιστήμιο του Λονδίνου, τότε ενδιαφέρεται για τη μελέτη ενός «ειδικού θεσμού» (specific institutions). Αντίθετα, αν ενδιαφέρεται κανείς να μελετήσει το πανεπιστημιακό σύστημα ως τέτοιο, τότε ενδιαφέρεται για έναν «κατεστημένο θεσμό» (sedimented institutions). Τέλος, το τρίτο επίπεδο αφορά στην κοινωνική δομή που ο Τζ. Μπ. Τόμσον εισηγείται τη θεώρησή της «ως σειρές στοιχείων, οι αλληλεπιδράσεις των οποίων προσδιορίζουν συνδετικά τις συνθήκες για τη συνέχιση ενός κοινωνικού σχηματισμού και τα όρια για τη μεταβολή των συστατικών του θεσμών».¹²

Με τη σειρά τους αυτές οι σειρές στοιχείων διακρίνονται σε δυο κατηγορίες: αφενός, στα στοιχεία εκείνα που εμφανίζονται σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό, η ύπαρξη των οποίων διοχετεύει τις αναγκαίες εκείνες συνθήκες για τη διατήρησή του ως τέτοιου. Ή και, αφετέρου, τα στοιχεία εκείνα που τροφοδοτούν τις αναγκαίες συνθήκες, όχι για τη διατήρηση μιας κοινωνίας ως τέτοιας, αλλά, για τη διατήρηση και αναπαραγωγή ενός ιδιαίτερου τύπου κοινωνίας. Έτσι, μολονότι η παραγωγή μπορεί να ειδωθεί ως αναγκαίο στοιχείο στη διατήρηση και αναπαραγωγή του εκάστοτε ιστορικού κοινωνικού σχηματισμού, η αναπαραγωγή του, μέσω της εξαρτημένης μορφής εργασίας και του κεφαλαίου, αποτελεί μια διαδικασία αναπαραγωγής ενός ιδιαίτερου τύπου κοινωνίας, που μπορεί αβίαστα να ειδωθεί ως μια, κατ' εξοχήν, κεφαλαιοκρατική κοινωνία.

10. Αυτόθι, σ. 128.

11. Αυτόθι, σ. 128.

12. Αυτόθι, σ. 129.

Οι τοποθετήσεις αυτές για τις σχέσεις δράσης-δομής και οι περαιτέρω διακρίσεις τους δεν εξυπηρετούν από μόνες τους τη θεμελίωση μιας γενικότερης κοινωνικής θεωρίας που θα πλαισιώνει τη μελέτη του ιδεολογικού φαινομένου. Στο βαθμό που η κύρια μεθοδολογική συνισταμένη αντιμετώπισης του ζητήματος της ιδεολογίας παραμένει η θεμελιακή του σύνδεση με τις σχέσεις κυριαρχίας που υφέρπουν και δομούν τον κοινωνικό ιστό, οι όποιες αναλυτικές προσεγγίσεις των σχέσεων ανάμεσα στη δράση και τη δομή θα πρέπει να αναδεικνύουν τη σύνδεσή τους με το εξουσιαστικό φαινόμενο και, περαιτέρω, με τις διάχυτες σχέσεις κυριαρχίας που παράγονται και προσδιορίζονται από αυτές. Αυτή ακριβώς η, αξιωματικά τιθέμενη, σύνδεση που λαμβάνει χώρα στην προβληματική του Τζ. Μπ. Τόμσον, εμφανίζεται με τη μορφή μιας επικέντρωσης στη θεσμική διάσταση του εξουσιαστικού φαινομένου και μιας, σε μικρότερο βαθμό, δυνατότητας για πράξη.

Έτσι, στο επίπεδο της δράσης που προαναφέραμε, η εξουσία γίνεται αντιληπτή ως ικανότητα δράσης προς την επίτευξη ενός στόχου ή ενός ιδιαίτερου συμφέροντος. Δηλαδή, το κάθε υποκείμενο, στο βαθμό που είναι προικισμένο με ικανότητα εξήγησης του κοινωνικού κόσμου και λογικής στόχευσης, κατέχει την εξουσία να δράσει προς μια κατεύθυνση παρέμβασης στη ροή των πραγμάτων, με απώτερο στόχο την ικανοποίηση των βλέψεων και επιθυμιών του. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Τζ. Μπ. Τόμσον, αυτή ακριβώς η δυνατότητα δράσης, που πραγματοποιεί μια πλευρά του εξουσιαστικού φαινομένου, θα πρέπει να συνδέεται, κυρίως, με τη θεσμική της διάσταση, από την οποία, άλλωστε, εκπορεύεται. Με την έννοια αυτή, ο όρος εξουσία στη θεσμική του διάσταση αναφέρεται στην ικανότητα που επιτρέπει ή εξουσιοδοτεί μερικούς παράγοντες να επιτυγχάνουν την εκπλήρωση των ιδιαίτερων βλέψεων και στόχων τους, με ένα τρόπο που αποκλείει την εν λόγω πραγμάτωση δίχως αυτή τη θεσμική κατοχύρωση.

Ασφαλώς, η εξουσία, ως θεσμικά προικισμένη ικανότητα, τελεί υπό περιορισμούς που προσδιορίζονται από τις δομικές συνθήκες, οι οποίες καθορίζουν το πεδίο της θεσμικής διαφοροποίησης. Συνεπώς, σύμφωνα με τον Τζ. Μπ. Τόμσον, η κατανομή της εξουσίας σε μια καπιταλιστική επι-

χείρηση, λόγου χάρη, δομείται από τη σχέση μεταξύ κεφαλαίου και εξαρτημένης μισθωτής εργασίας.¹³

Αυτή η ιδιαίτερη υπογράμμιση της θεσμικής διάστασης στο φαινόμενο της εξουσίας δεν είναι άνευ σημασίας. Ο Τζ. Μπ. Τόμσον τοποθετεί μέσα σ' αυτό, ακριβώς, το πλαίσιο τη διαφοροποίηση, όσο και αποσαφήνιση, ανάμεσα στην έννοια της εξουσίας και αυτή της κυριαρχίας:

Όταν οι σχέσεις εξουσίας εγκαθιδρύομενες στο θεσμικό επίπεδο είναι συστηματικά ασύμμετρες, τότε η κατάσταση μπορεί να περιγραφεί ως μια κατάσταση κυριαρχίας. Οι σχέσεις εξουσίας είναι «συστηματικά ασύμμετρες», όταν ιδιαίτεροι παράγοντες ή ομάδες παραγόντων είναι θεσμικά προικισμένοι με εξουσία, μ' ένα τρόπο που αποκλείει και ως προς ένα σημαντικό βαθμό παραμένει απρόσιτη για άλλους παράγοντες ή ομάδες παραγόντων, άσχετα από τη βάση πάνω στην οποία πραγματοποιείται ένας τέτοιος αποκλεισμός.¹⁴

Βέβαια, οι πιο σημαντικές σχέσεις κυριαρχίας, με βάση τη προβληματική του Τζ. Μπ. Τόμσον, είναι αυτές που δομούνται από τις συνθήκες που ορίζουν τη θεσμική διαφοροποίηση. Δηλαδή, στην περίπτωση των καπιταλιστικών κοινωνιών, «οι θεμελιώδεις ορίζουσες συνθήκες καθορίζονται από τη σχέση κεφαλαίου/εξαρτημένης εργασίας, η οποία διασφαλίζει συστηματικά ασύμμετρες σχέσεις ανάμεσα στις τάξεις στο επίπεδο της επιχείρησης»,¹⁵ χωρίς αυτό να σημαίνει, όπως πολύ σωστά διευκρινίζει, ότι είναι και η μοναδική.

Στο σημείο αυτό εγκύπτουμε σε μια σειρά ζητημάτων που χρήζουν ιδιαίτερης μέριμνας. Είναι προφανές ότι οι θεωρητικές προτάσεις του Τζ. Μπ. Τόμσον για το ζήτημα της εξουσίας αφικνούνται, σ' ένα πρώτο επίπεδο, από την υιοθέτηση του έλλογου χώρου που συγκροτεί η δραστηριότητα των κοινωνικά δρώντων υποκειμένων. Τα κοινωνικά δρώντα υποκείμενα, στο βαθμό που είναι προικισμένα με ικανότητα εξήγησης και ερμή-

13. Αυτόθι, σ. 130.

14. Αυτόθι, σ. 130.

15. Αυτόθι, σ. 130.

νευσης του κοινωνικού κόσμου, είναι, ως εκ τούτου, σε θέση να στοιχειοθετούν λογικές συμπεριφορές και στοχεύσεις που λειτουργούν ως παρεμβάσεις στη ροή των πραγμάτων. Έτσι, η κινητοποίηση προς την εκπλήρωση ενός στόχου ή συμφέροντος πραγματοποιεί μια πλευρά της εξουσίας που άπτεται της ικανότητας για δράση. Έχουμε, λοιπόν, μια σαφή, όσο και άμεση, αντιστοίχιση του εξουσιαστικού φαινομένου, ως ικανότητα δράσης, με την ικανότητα λογικής ερμηνεύσης, δικαιολόγησης ή εξήγησης των επιμέρους υποκειμενικών πρακτικών.

Δυο παρατηρήσεις είναι αναγκαίο να γίνουν στο σημείο αυτό. Πρώτον, ότι η αξιωματικά τιθέμενη από την πλευρά της θεωρητικής σκέψης λογική συμπεριφορά των υποκειμένων που τα αναγορεύει σε «έμπειρους κοινωνιολόγους»,¹⁶ δεν μπορεί παρά να αγκυλώνει τεχνηέντως την κοινωνική πρακτική, χωρίς αντίστοιχη εμπειρική επιδράβευση, σε μια μονοσημία. Είναι, αντίθετα, καταφανές ότι η κοινωνική πρακτική και οι πολυδαίδαλες στοχεύσεις της εμπεριέχουν, αν μη τι άλλο, μια πολυσημία η οποία, σχεδόν αναπόφευκτα θα λέγαμε, εμφανίζει και ά-λογες μορφές ή τουλάχιστον δικαιολογήσεις που αντιβαίνουν στους όρους μιας τυπικής λογικής.

Δεύτερον, μια αξιωματικά τιθέμενη έλλογη συμπεριφορά και στόχευση, απόρροια της ικανότητας εξήγησης του κοινωνικού κόσμου και των πρακτικών που αναλαμβάνονται, δημιουργεί, αναμφίβολα, ένα μεθοδολογικό ζήτημα που σχετίζεται με την αδυναμία εκλέπτυνσης της ερευνητικής στόχευσης προς μια κατεύθυνση διάκρισης μεταξύ εμπειρίας και γνώσης και, συνεπώς, προς μια διερεύνηση των τρόπων διαπλοκής ανάμεσα στην εξουσία και τη γνώση.¹⁷ Το ζήτημα που τίθεται, δηλαδή, είναι αν και

16. Βλ. A. Giddens, *The Constitution of Society*, Cambridge, 1984, σ. 26.

17. Μια σχέση γύρω από την οποία περιστρέφεται ο κύριος φιλοσοφικός στοχασμός του Μ. Φουκώ και διαπερνά το σύνολο του έργου του. Στην ελληνική βιβλιογραφία για τη διαπλοκή γνώσης και εξουσίας σε σχέση με το ζήτημα της ιδεολογίας, βλ. Κ. Δοξιάδης, *Υποκειμενικότητα και εξουσία*, ό.π. Από μια εντελώς διαφορετική αφετηρία και προβληματική, για τα προβλήματα που τίθενται σε σχέση με την ιδεολογία, όπως αυτή συλλαμβάνεται από τον Τζ. Μπ. Τόμσον, βλ. Ν. Μουζέλης, *Μεταμαρξιστικές Προοπτικές: για μια νέα πολιτική οικονομία και κοινωνιολογία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1992, σ. 108, όπου και τίθε-

κατά πόσο, στο πλαίσιο του συγκεκριμένου μεθοδολογικού status που δομεί η κείμενη θεωρητική σύλληψη για τις σχέσεις δράσης-δομής, είναι δυνατή η διερεύνηση του εξουσιαστικού φαινομένου, αφ' ενός ως απόρροια της διαπλοκής ανάμεσα στη γνώση, αφ' ετέρου ως αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης επιστημονικής πρακτικής, και της εμπειρίας, ως καθημερινή βιωματική αναφορά.

Βέβαια, υπό το πρίσμα μιας διαφορετικής ανάγνωσης, η ανάδειξη του έλλογου χαρακτήρα του κοινωνικού πράττειν αποτελεί κρίσιμη, όσο και θεμελιώδη προπαραδοχή, προκειμένου να στοιχειοθετηθεί ικανοποιητικά η διάκριση των εξουσιαστικών σχέσεων από τις σχέσεις κυριαρχίας που εντοπίζονται, κυρίως, σε θεσμικό επίπεδο. Με άλλα λόγια, στο βαθμό που η δράση των κοινωνικά δρώντων υποκειμένων δεν είναι ά-λογη αλλά έλλογη, τότε ως λογική συνέπεια, και η θεσμιζουσα πραγματικότητα ενσαρκώνει λογικές στοχεύσεις και θεμελιώσεις που, ασφαλώς, δεν δύναται να ιδωθούν ως άθροισμα των επιμέρους βουλήσεων. Έτσι, και λαμβανομένων υπόψη των πολύπτυχων περιορισμών στην ικανοποίηση των ανεξάντλητων αναγκών, προκύπτει και μπορεί να στοιχειοθετηθεί λογικά η εμφάνιση συστηματικά ασύμμετρων σχέσεων εξουσίας, ήτοι σχέσεων κυριαρχίας, ως στρατηγικές εκφράσεις των διαδικασιών υλοποίησης των ορθολογικά προσδιορισμένων στόχων, αναγκών και συμφερόντων. Και με την έννοια αυτή, οι συνθήκες που καθορίζουν τη θεσμική διαφοροποίηση αποτελούν περιορισμό στη θεσμική έννοια της εξουσίας και, ταυτόχρονα, γενεσιουργό αιτία των σχέσεων κυριαρχίας.

Ωστόσο, αυτή η θεώρηση της εξουσίας δεν μπορεί παρά να δημιουργεί δυσεπίλυτα προβλήματα. Η καθήλωση της ερευνητικής ματιάς στη θεσμική διάσταση του εξουσιαστικού φαινομένου, εξοβελίζει από το ερευνητικό της πεδίο χώρους άσκησης του κρίσιμης σημασίας. Μια αναπόφευκτη συνέπεια αυτού του γεγονότος είναι το ότι ο όρος εξουσία απεμπολεί το

ται το επιχείρημα για τις «περιπτώσεις κατά τις οποίες μια μη ηθελημένη συνέπεια των Λόγων συγκάλυψης και νομιμοποίησης εξασθενίζει μάλλον παρά ενισχύει τις ασύμμετρες σχέσεις ισχύος».

σχεσιακό του χαρακτήρα και συνάδει, ως επί το πλείστον, σε μια θεώρηση της εξουσίας-Πράγματος που κατέχει ή δεν κατέχει κανείς, ανάλογα με τη θέση που καταλαμβάνει στο θεσμικό πλέγμα που δομεί μια κυριαρχή σχέση. Εν κατακλείδι, μια αντίληψη που εντοπίζει τις σχέσεις κυριαρχίας στις συστηματικά ασύμμετρες σχέσεις που εγκαθιδρύονται στο θεσμικό επίπεδο και μόνο, είναι αναγκασμένη, σχεδόν νομοτελειακά θα λέγαμε, να συρρικνώσει το ιδεολογικό φαινόμενο σ' αυτή και μόνο τη διάσταση με φανερές, ομολογουμένως, τις συνέπειες που ενέχει ένα τέτοιου είδους εγχείρημα.

2. *Η ανάλυση λόγου: οι μορφές, οι λειτουργίες, η ερμηνευτική απόπειρα και οι σχέσεις κυριαρχίας*

Έχουμε ήδη επισημάνει ότι οι προηγούμενες αναφορές χαρτογραφούν το πλαίσιο μιας γενικότερης κοινωνικής θεωρίας, που, αν και αναγκαία, παραμένει, ωστόσο, ημιτελής, αν δεν συνοδευτεί από μια προβληματική για το ζήτημα του λόγου. Καθίσταται, με άλλα λόγια, σαφές ότι ο θεωρητικός βάσανος για το ζήτημα της ιδεολογίας θα πρέπει να στραφεί στο ζήτημα του λόγου, δηλαδή της γλώσσας, ως ενός προνομιακού πεδίου διερεύνησης του ιδεολογικού φαινομένου.¹⁸ Η καταστατική αυτή παραδοχή έλκει, άλλωστε, την καταγωγή της από τη θεμελιακή σύνδεση του ζητήματος της ιδεολογίας με τις σχέσεις κυριαρχίας, τη διατήρηση των οποίων εξυπηρετεί. Γίνεται, δηλαδή, δεκτό ότι μια «κινητοποίηση του νοήματος» που καθίσταται δυνατή λόγω του «ανοιχτού», «μετατοπισμού» και «ακαθόριστου» χαρακτήρα του, λειτουργώντας προς μια συγκεκριμένη κατεύθυνση, εξυπηρετεί τη διατήρηση σχέσεων κυριαρχίας.¹⁹

Στην περίπτωση του Τζ. Μπ. Τόμσον, η μεθοδολογική επεξεργασία του γλωσσικού φαινομένου κατά τη διερεύνηση της ιδεολογίας, αφικνείται

18. Προς την κατεύθυνση αυτής της μεθοδολογικής επιλογής στην ελληνική βιβλιογραφία, βλ., Κ. Δοξιάδης, *Ιδεολογία και Τηλεόραση: για τη διασκευή ενός μυθιστορήματος*, Αθήνα, Πλέθρον, 1993.

19. Βλ. J. B. Thompson, *αυτόθι*, σ. 132.

από τον καθορισμό των κύριων λειτουργικών παραμέτρων που επιτελούνται από την ιδεολογία. Αναζητείται δηλαδή ο καθορισμός και η αποσαφήνιση των λειτουργιών της ιδεολογίας, προκειμένου να στοιχειοθετηθεί εναργέστερα η θεωρητική σύνδεση του φαινομένου με τις σχέσεις κυριαρχίας. Στο πλαίσιο αυτό, ο Τζ. Μπ. Τόμσον διακρίνει τρεις κύριες λειτουργίες: τη λειτουργία της νομιμότητας (legitimate), της απόκρυψης (dissimulation) και της πραγματοποίησης (reification).²⁰

Η λειτουργία της νομιμότητας αναφέρεται στην προσπάθεια του εκάστοτε συστήματος κυριαρχίας να καλλιεργεί μια πίστη στη νομιμότητά του, που όπως έχει παρατηρήσει ήδη ο Μ. Βέμπερ, αυτή η νομιμότητα θεμελιώνει τη θετικότητά της στις αναφορές της στο λογικό, παραδοσιακό ή χαρισματικό της υπόβαθρο. Η λειτουργία της απόκρυψης αναφέρεται στους τρόπους με τους οποίους οι διάχυτες σχέσεις κυριαρχίας που εξυπηρετούν ορισμένα συμφέροντα σε βάρος άλλων, παρουσιάζουν τους εαυτούς τους ως κάτι άλλο από αυτό που είναι. Τέλος, η λειτουργία της πραγματοποίησης αναφέρεται στην παρουσίαση, από την πλευρά της ιδεολογίας, μιας μεταβατικής, ήτοι ιστορικής κατάστασης γεγονότων, ως εάν είναι σταθερά, φυσικά και έξω από το χρόνο, κοντολογίς την εμφάνιση μιας «κοινωνίας δίχως ιστορία».²¹

Ωστόσο, η υπόδειξη των εν λόγω λειτουργιών της ιδεολογίας δεν αποτελεί, από μόνη της, μια άμεση σύνδεση του ιδεολογικού φαινομένου με τις

20. Αυτόθι, σ. 131. Αντίστοιχα, στην ελληνική βιβλιογραφία ο Π. Λέκκας κάνει λόγο για λειτουργίες της ιδεολογίας όπως: πρώτον, περιγραφική ή εξηγητική, δεύτερον, δεοντολογική ή παραγγελματική, και, τρίτον, συνεκτική ή παραμυθητική. Βλ. σχετικά, Π. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία*, ό.π., σσ. 43 κ.ε. Σε μια άλλη διατύπωση, αυτή των Θ. Λίποβατς και Ν. Δεμερτζή, γίνεται λόγος για λειτουργίες όπως, πρώτον, δικαίωση-νομιμοποίηση, δεύτερον, κινητοποίηση και, τρίτον, συμβολή στο σχηματισμό ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων. Βλ. σχετικά, Θ. Λίποβατς, Ν. Δεμερτζής, *Δοκίμιο για την ιδεολογία*, ό.π., σσ. 94 κ.ε. Οπωσδήποτε το ζήτημα της προσφυγής στον εντοπισμό των λειτουργιών που επιτελεί η ιδεολογία, προκειμένου να κατανοηθεί πληρέστερα και με περισσότερη ενάργεια, εμπίπτει σε μια μεθοδολογική και επιστημολογική επιλογή, η συζήτηση της οποίας διαφεύγει τα όρια του παρόντος.

21. Αυτόθι, σ. 131.

σχέσεις κυριαρχίας. Εξυπηρετεί, πρωτίστως, την εκδίπλωση μιας μεθοδολογικής πρότασης αντιμετώπισής του, δηλαδή, τη στοιχειοθέτηση μιας συγκεκριμένης μορφής ανάλυσης λόγου, ένα συγκεκριμένο υπόδειγμα ανάλυσης των γλωσσικών κατασκευών. Πράγματι, στο μέτρο που τα σχήματα του λόγου που εκφράζουν ιδεολογία δεν δύνανται να ιδωθούν, σύμφωνα με τον Τζ. Μπ. Τόμσον, μόνο ως ιστορικοκοινωνικά εδραζόμενες πρακτικές αλλά επίσης, και κυρίως ως «γλωσσικές κατασκευές οι οποίες εμφανίζουν μια αρθρωσίμη δομή»,²² τότε μια ανάλυση λόγου θα σημαίνει τη μελέτη αυτών ακριβώς των γλωσσικών κατασκευών, υπό τη σκέπη μιας θεώρησης που θα στρέφεται στη διερεύνηση των ρόλων τους στη λειτουργία της ιδεολογίας.

Έτσι, ο Τζ. Μπ. Τόμσον εισηγείται την υιοθέτηση τριών επιπέδων ανάλυσης λόγου, που το καθένα έχει ως κεντρικό άξονα την αντίστοιχη λειτουργία της ιδεολογίας. Το πρώτο επίπεδο ανάλυσης, η ανάλυση της «εγγράψιμης δομής» (actantial structure), όρος δάνειος από την προβληματική του Greimas (Γκριμάς), αντιμετωπίζει τις γλωσσικές κατασκευές ως αφηγήσεις, οι οποίες εμφανίζουν μια βέβαιη λογική ή εγγράψιμη δομή. Και ακριβώς μια τέτοιου είδους ανάλυση καθίσταται απαραίτητη, στο βαθμό που αποκαλύπτει το νομοποιητικό ρόλο της ιδεολογίας ως προς τις σχέσεις κυριαρχίας.²³ Το δεύτερο επίπεδο ανάλυσης, αυτό των γλωσσικών κατασκευών, θα πρέπει να αφορά στη μελέτη της «επιχειρηματολογικής δομής» (argumentative structure) του λόγου.²⁴ Μια τέτοια ανάλυση καθίσταται επιβεβλημένη στο βαθμό που διαφωτίζει την αποκρυπτική λειτουργία της ιδεολογίας, και ειδικότερα αποκαλύπτει τις αντιφάσεις και τις ασυνέπειες του λόγου, τη σιωπή και τα lapsus που χαρακτηρίζουν τη σύστασή του.

22. Αυτόθι, σ. 136.

23. «Μια τέτοια ανάλυση διευκολύνει τη διερεύνηση των ιδεολογικών χαρακτηριστικών επειδή η ιδεολογία, καθ' όσον επιδιώκει τη διατήρηση των σχέσεων κυριαρχίας μέσω της αναπαράστασής τους ως νόμων, τείνει να πάρει ένα σχήμα αφήγησης.» Αυτόθι, σ. 136.

24. Αυτόθι, σσ. 136, 137.

Τέλος, το τρίτο επίπεδο αφορά την ανάλυση της «συντακτικής δομής» (syntactic structure),²⁵ που λειτουργεί αποκαλυπτικά των πραγματοποιήσεων που επιχειρούνται μέσω του λόγου, της παρουσίας δηλαδή κάποιων πραγμάτων ως α-ιστορικών, ήτοι σταθερών, αμετάβλητων και φυσικών μέσα στον ιστορικό χρόνο.

Η σκιαγράφηση των βασικών συντεταγμένων της ανάλυσης λόγου, όσο-δήποτε χρήσιμη κι αν είναι, δεν δύναται από μόνη της να συμβάλει στη διερεύνηση του γλωσσικού φαινομένου και, κατ' επέκταση, του ιδεολογικού. Μια τρίτη και ιδιαίτερα ουσιώδης φάση της «βαθιάς ερμηνευτικής», δηλαδή η ερμηνεία, έρχεται να στηρίξει τη διερεύνηση του ζητήματος της ιδεολογίας.

Η εν λόγω ερμηνευτική προσπάθεια θεμελιώνεται στην επιθυμία διερεύνησης του νοήματος, ως γεγονότος που επιδέχεται πολλαπλών αναγνώσεων. Αναζητείται, με άλλα λόγια, η εκτύλιξη ενός μεθοδολογικού μίτου που θα πηγαίνει πέρα από τα όρια της ανάλυσης λόγου, δηλαδή θα αναζητά την παραγωγή ενός νοήματος ανοικτού και διαφιλονικούμενου, που θα προκύπτει όχι από την αντιμετώπιση του λόγου ως αρθρώσιμη δομή, αλλά, ακριβώς, ως μια οντότητα «που λέει κάτι σε σχέση με κάτι».²⁶

Κεντρική ιδέα προς αυτή την κατεύθυνση αποτελεί η υιοθέτηση της έννοιας της «σχιζοειδούς αναφοράς» (split reference), του Π. Ρικέρ. Με άλλους όρους, η λειτουργία του λόγου γίνεται αντιληπτή ως δομίζουσα ένα χώρο αναφοράς, ο οποίος σχετίζεται με την εμφάνιση ενός άμεσα αντιληπτού αναφερόμενου, το οποίο καθίσταται αντιληπτό, κατανοήσιμο και οικειοποιούμενο, και, παράλληλα, την ύπαρξη ενός πλαισίου αναφοράς (νόημα, μήνυμα, έννοια, ιδέα κλπ.), το οποίο παραμένει υπόγειο, μη άμεσα αντιληπτό και αναγνωρίσιμο.

Αυτή ακριβώς η σχιζοειδής αναφορά του νοήματος προκρίνει την προσπάθεια ανεύρεσης της κρυφής πλευράς, η οποία στο βαθμό που τα αποτελέσματά της είναι ρευστά, ενδεχόμενα και αμφισβητήσιμα, παράγει τον

25. Αυτόθι, σ. 137.

26. Αυτόθι, σ. 137.

αμφιλεγόμενο χαρακτήρα της.²⁷ Η προβληματική του Τζ. Μπ. Τόμσον δύναται να συγκεκριμενοποιηθεί στην αποδοχή της εν λόγω ιδέας προς μια κατεύθυνση διερεύνησης του τρόπου με τον οποίο αυτή η σχιζοειδής αναφορά λειτουργεί προς όφελος της διατήρησης των σχέσεων κυριαρχίας, μέσω αυτής ακριβώς της νοηματικής αχλύος και της σύγχυσης που συνεπάγεται το «σχιζιμο» του λόγου σε πολλαπλά αναφερόμενα:

Η ερμηνεία του λόγου ως ιδεολογία είναι η κάτασκευή ενός νοήματος που ξετυλίγει την αναφερόμενη διάσταση του λόγου, η οποία καθορίζει τα πολλαπλά αναφερόμενα, και δείχνει πως τα μπερδέματά της εξυπηρετούν τη διατήρηση σχέσεων κυριαρχίας. Επανασύνδεση του λόγου με τις σχέσεις

27. Στο σημείο αυτό εγκύπτουμε σ' ένα τεράστιο επιστημολογικό και μεθοδολογικό ζήτημα, οι παράμετροι του οποίου ξεφεύγουν από τα όρια του παρόντος. Είναι προφανές ότι η κατάδειξη της ύπαρξης της σχιζοειδούς αναφοράς του λόγου μπορεί να στοιχειοθετηθεί λογικά μόνο με την παραπομπή της σε ψυχαναλυτικούς χώρους αναζήτησης, αν δεν θέλει να αυτοπεριχαρακωθεί σ' ένα μεταφυσικό πεδίο. Ωστόσο, το ζήτημα που εγείρεται δεν είναι το αν και κατά πόσο μπορεί να στοιχειοθετηθεί λογικά η ύπαρξη ενός σχιζοειδούς πεδίου, που συγκροτεί ο λόγος στις πολυδιάστατες εκφάνσεις του, αλλά, αντίθετα, η χρηστική και εποικοδομητική διαχείριση αυτής ακριβώς της υποτιθέμενης α-συνείδητης πλευράς του, της κρυφής του όψης. Τα προβλήματα συνεπώς που τίθενται με ιδιαίτερη οξύτητα είναι αυτά που έπονται μιας ενδεχόμενης ομοθυμίας γύρω από την ύπαρξη αυτής της σχιζοειδούς αναφοράς. Έτσι, ο κίνδυνος του εκφυλισμού της θεωρητικής σκέψης στην άκρατη, σχετικοποίηση των πάντων, δεν είναι παρά η αντίστροφη όψη της αναγόρευσης της υποκειμενικής θέασης σε απόλυτη προσδιοριστική αρχή καθορισμού των πάντων. Με συνέπεια τη δημιουργία ενός φαύλου κύκλου, απόρροια αυτής ακριβώς της αντίστασης που ενέχει η διαδικασία εξαγωγής του «κρυφού» νοήματος του υπό εξέταση λόγου, μέσω της παρεμβολής της υποκειμενικής κρίσης, που ως τέτοια, επιδέχεται πολλαπλές αναγνώσεις. Στο πλαίσιο αυτών των επάλληλων και γεωμετρικά αυξανόμενων αναγνώσεων που εγείρονται από μια τέτοιου είδους προβληματική, η δήλωση της σχετικότητάς τους ενδεχομένως να μετατρέψει τις αξιώσεις πληρότητας των θέσεων τους σ' έναν ήπιο σκεπτικισμό που ανέχεται και προκαλεί αντίθετες προτάσεις. Σε κάθε περίπτωση, όμως, δεν δύναται να επιλύσει τα ανακυπτόμενα ζητήματα που η ίδια εγείρει. Για τα ευρύτερα ζητήματα που τίθενται από αυτή την «ερμηνευτική» μεθοδολογική στόχευση, όπως, λόγου χάρι, το περιφραστικό ζήτημα του «ερμηνευτικού κύκλου», βλ. Π. Γεωργίου, *Μεθοδολογία των Κοινωνικών Επιστημών*, (τόμοι Α', Β'), Αθήνα, Παπαζήσης, 1987, και, Χ. Λυριντζής, «Μεθοδολογικά Ζητήματα στη Σύγχρονη Πολιτική Ανάλυση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Ειδικό τεύχος, 75α(1990).

κυριαρχίας των οποίων εξυπηρετεί τη διατήρηση: τέτοιο είναι το καθήκον της ερμηνείας. Έτσι, μεσολαβούμενη από την ανάλυση λόγου των γλωσσικών κατασκευών και την κοινωνική ανάλυση των συνθηκών της γλωσσικής κατασκευής, η ερμηνεία της ιδεολογίας είναι αναγκαστικά ένα σχήμα της βαθιάς ερμηνευτικής.²⁸

Η σύντομη και αναγκαστικά σχηματική παρουσίαση των απόψεων του Τζ. Μπ. Τόμσον, για την ανάλυση λόγου των γλωσσικών κατασκευών και την ερμηνεία τους, διανοίγει περιοχές ενδιαφέροντος μείζονος σημασίας. Αναμφίβολα, θα πρέπει να θεωρηθεί επιτυχημένη η επιλογή διερεύνησης του ζητήματος της ιδεολογίας μέσω του προβληματισμού για το λόγο και τις γλωσσικές κατασκευές εν γένει. Ιδιαίτερα δε που οι συγκεκριμένες μεθοδολογικές αναφορές πλαισιώνονται αρμονικά με μια γενικότερη κοινωνικοπολιτική θεώρηση που προσδίδει στοιχεία πληρότητας και σαφήνειας. Ωστόσο, δεν δύναται να διαφύγει της προσοχής μας μια σειρά ζητημάτων που τίθενται σε σχέση με τις εν λόγω προτάσεις.

Πρωτίστως, γίνεται άμεσα εμφανής η καθοριστική δύναμη της βασικής καθοδηγητικής αρχής μελέτης του ιδεολογικού φαινομένου. Έτσι, η διακηρυγμένη πεποίθηση ότι «η μελέτη της ιδεολογίας είναι η μελέτη των τρόπων με τους οποίους το νόημα (σημασία) εξυπηρετεί τη διατήρηση σχέσεων κυριαρχίας», προσδιορίζει, καθοριστικά θα λέγαμε, τη σύλληψη των κύριων λειτουργικών παραμέτρων, αφ' ενός, όσο και την ερμηνευτική προσέγγιση, αφ' ετέρου. Με αποτέλεσμα, τα κύρια χαρακτηριστικά των λειτουργιών της ιδεολογίας να εμφανίζουν αρνητικό πρόσημο, όπως, επίσης, η σχιζοειδής αναφορά του λόγου. Πώς θα μπορούσε, άλλωστε, να στοιχειοθετηθεί μια «θετική», τρόπον τινά, αντίληψη για την ιδεολογία, στο βαθμό που εξυπηρετεί σχέσεις κυριαρχίας, ήτοι ευνοεί μερικούς κοινωνικούς σε σχέση με κάποιους άλλους; Η σύλληψη της ιδεολογίας ως δυστικής λειτουργίας που ωφελεί κάποιους σε βάρος άλλων είναι ολοκληρωτική.

28. J. B. Thompson, *Studies*, ό.π., σ. 138.

Είναι προφανές ότι το τεράστιο επιστημολογικό ζήτημα της αυτοαναφοράς ενός λόγου επί τη βάση της *ad hoc* εκτύλιξής του από μια προσδιοριστική αρχή, είναι αδύνατο να αποτελέσει αντικείμενο διαπραγματεύσης στην παρούσα στιγμή. Το πρόβλημα, ωστόσο, που εγείρεται είναι όχι εάν και κατά πόσο μια σκέψη στεριώνει τη θετικότητά της με βάση τον εαυτό της, αλλά, κυρίως, στο πώς δύναται να εξηγηθεί η διατήρησή, αναπαραγωγή και ένταση του ιδεολογικού φαινομένου από τη στιγμή που εξυπηρετεί σχέσεις κυριαρχίας. Αν πραγματικά η ιδεολογία ορίζεται κατ' αποκλειστικότητα αρνητικά, τότε πού και μέσα από ποιους δρόμους οφείλει τη μακρόχρονη ιστορία της, που τίποτε δεν διαβεβαιώνει το τέλος της; Ενδεχομένως, η διατήρησή της να εξηγείται ικανοποιητικά από τη διατήρηση των σχέσεων κυριαρχίας και η λογική συνέπεια της πρότασης να προβάλλει αποκαλυπτικά.

A contrario, η κατάργηση των σχέσεων κυριαρχίας στοιχειοθετεί λογικά την κατάργηση της ιδεολογίας. Και άρα, ο ιδεότυπος μιας κοινωνίας δίχως σχέσεις κυριαρχίας θα σημάνει λογικά την κατάργηση των εξουσιαστικών εκφάνσεων του λόγου, όπως επίσης και της σχιζοειδούς αναφοράς του που εξυπηρετεί σχέσεις κυριαρχίας.²⁹ Mutatis mutandis, το πολιτικό στην κυριολεξία ζήτημα που ανακύπτει μπορεί να αποδοθεί ως εξής: σε ποιο βαθμό η επιλογή διερεύνησης του ιδεολογικού φαινομένου, ως προκαλύμματος για τη διατήρηση σχέσεων κυριαρχίας, αποτελεί ταυτόχρονα με την αποκάλυψη των σχέσεων αυτών και ουσιαστική καταγγελία τους;

3. Προς μια νέα θεώρηση της ιδεολογίας

Η ολοένα και διευρυνόμενη σύνδεση του ιδεολογικού φαινομένου με τις σχέσεις κυριαρχίας που συγκαλύπτει, μπορεί να ιδωθεί ως η αντίστροφη όψη μιας τάσης και μιας πολιτικής επιλογής. Η πρώτη τάση αναφέρεται στη σύνδεση της ιδεολογίας με τους «-ισμούς». Από τη στιγμή που οι

29. Μια υπόθεση που βρίσκει αντίθετο και τον Λ. Αλτουσέρ, βλ., L. Althusser, *For Marx*. Λονδίνο, Verso, 1990, σσ. 235-236.

διάφοροι «-ισμοί» αποτελούν ιστορικές κατασκευές που κινητοποιούν, αξιώνουν, προβάλλουν, ισχυρίζονται και συγκροτούν εν γένει σχέσεις εξουσίας, διαπλεκόμενα συμφέροντα, στάσεις και συμπεριφορές και από τη στιγμή που ως τέτοιοι ξαστοχούν, αποτυγχάνουν, καταρρέουν από τις «πονηριές» του ιστορικού ρου ή επιβάλλονται σε αναπροσαρμογές, βελτιώσεις, αναδιπλώσεις κλπ., η αντιμετώπισή τους από τον ορθό λόγο ως ιδεολογιών που συγκαλύπτουν σχέσεις εξουσίας και κυριαρχίας, προκύπτει αβίαστα ως η συστατική τους φύση. Η Αποκάλυψη και η Αλήθεια ήταν ανέκαθεν οι ακρογωνιαίοι λίθοι του κάθε «-ισμού».

Η δεύτερη σχετίζεται μ' αυτό που ο Μ. Φουκώ ονόμασε το «πλεονέκτημα του εκφραζόμενου μ' αυτό τον τρόπο», αναφερόμενος στο ζήτημα της σεξουαλικότητας: «αν το σεξ καταστέλλεται, δηλαδή είναι καταδικασμένο σε απαγόρευση, σε ανυπαρξία και σε βουβαμάρα, τότε και μόνο το να μιλάς για αυτό, και μάλιστα για την καταστολή του, μοιάζει κάπως με εσκεμμένη παράβαση.

Όποιος μεταχειρίζεται αυτή τη γλώσσα θέτει ως ένα βαθμό τον εαυτό του εκτός εξουσίας. Ή ανατρέπει το νόμο. Ή προοιωνίζει, έστω και λίγο, τη μελλοντική ελευθερία».³⁰ Η περίπτωση που αντιμετωπίζουμε είναι εντυπωσιακά όμοια. Αφού η ιδεολογία συγκαλύπτει σχέσεις κυριαρχίας τότε και μόνο το να μιλά κανείς και να καταγγέλει αυτές τις σχέσεις, προαναγγέλλει μια πιθανή απελευθέρωση, μια ενδεχόμενη λύτρωση. Τι νόημα θα είχε άλλωστε να μιλά κανείς για σχέσεις κυριαρχίας αν δεν επιθυμούσε το ξεπέρασμά τους; Από την άλλη, όμως, τι νόημα θα είχε η διερεύνηση της ιδεολογίας ως συγκαλύπτουσας σχέσεις κυριαρχίας, αν διαπίστωνε κανείς ότι οι σχέσεις αυτές θα υφίστανται εσαεί;

Οι παρατηρήσεις αυτές δεν στοχεύουν, βέβαια, στη συλλήβδην απόρριψη της μεθοδολογικής πρότασης του Τζ. Μπ. Τόμσον και, γενικότερα, της συγκεκριμένης τάσης στην αγγλο-σαξονική πολιτική σκέψη. Απλά επισημαίνουν, στην καλύτερη περίπτωση, τα όρια και τους περιορισμούς

30. Βλ. Μ. Foucault, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας: η δίψα για γνώση*, Αθήνα, Ράππα, 1978, σ. 15.

σε α priori αρνητικά πρόσημα. Έτσι, η σύλληψη της ιδεολογίας —ως η συνύπαρξη διαφορετικών και συχνά αντιφατικών καθοδηγητικών ιδεών που υπόκεινται σε μεταβολή και μετάλλαξη, απόρροια πολύπτυχων παραγόντων, που εκκρίνουν λόγους και πρακτικές δικαίωσής τους— αποτελεί την αναγκαία εκείνη μεθοδολογική συνθήκη για τη διερεύνηση ενός άμεσου, όσο και προφανούς παραγόμενου αποτελέσματος. Της διαπάλης στο λόγο και μέσα στο λόγο, τη διερεύνηση της διαπλοκής γνώσης και εξουσίας και των αποτελεσμάτων της.³¹ Ταυτόχρονα, καθίσταται εφικτή η ανάδειξη μιας δημιουργικής-θετικής λειτουργίας, μέσω της αναγνώρισης του ρευστού, ανοικτού όσο και ανολοκλήρωτου αποτελέσματος της διαμάχης.

Επιπλέον, η κείμενη οριοθέτηση επιτρέπει την αρτιότερη σύλληψη των διάχυτων κοινωνικών πρακτικών που λαμβάνουν χώρα στα πλαίσια ενός ιστορικά προσδιορισμένου κοινωνικού σχηματισμού. Ειδικότερα, δύνανται να κατανοηθούν και εξηγηθούν μια σειρά πρακτικών που έρχονται σε ευθεία αντίθεση με τη λογική και το πνεύμα μιας φιλελεύθερης-ορθολογικής συμπεριφοράς, όπως επίσης και πρακτικές που τις χαρακτηρίζει μια πολυσημία και ετερογένεια στις εκδηλούμενες εκφάνσεις τους.

Σε κάθε περίπτωση, ο εν λόγω προσδιορισμός όχι μόνο δεν ουδετεροποιεί μια σειρά ζητημάτων αλλά, αντίθετα, οπλίζει θα λέγαμε την ερευνητική ματιά με προϋποθέσεις αναζήτησης του ιδεολογικού φαινομένου που πηγάζουν πέρα από την ταύτιση και, συνεπώς, συρρίκνωση με τους πολυώνυμους «-ισμούς». Με την έννοια αυτή, μια αντιμετώπιση των «-ισμών» ως ιδεολογιών, θα σήμαινε τη διερεύνηση των διαφορετικών και ενδεχομένως αντιφατικών ιδεών που τους συγκροτούν. Σίγουρα, όμως, τα αποτελέσματα μιας τέτοιας κατεύθυνσης θα ήταν λίγο ως πολύ λειψά σε σχέση με την αναζή-

31. Θα πρέπει να υπογραμμισθεί στο σημείο αυτό ότι η πολιτική πλευρά του λόγου συλλαμβάνεται ως το προκύπτον αποτέλεσμα της ιδεολογίας, η συνέπειά της. Για μια διαφορετική θεώρηση που ορίζει την ιδεολογία ως αυτήν ακριβώς την πολιτική πλευρά του λόγου, βλ. Κ. Δοξιάδης, *Υποκειμενικότητα*, ό.π., σ. 100, και του ίδιου, *Η Ιδεολογία στην Μεταπολεμική Ελλάδα*, αδημοσίευτη εισήγηση του συγγραφέα στο Μεταπτυχιακό Σεμινάριο Κοινωνιολογίας 1991-1992, του τμήματος ΠΕΔΔ., Πανεπιστήμιο Αθηνών.

της κείμενης προβληματικής και, συγκεκριμένα, της θεώρησης περί της δυσίστηχτης λειτουργίας του ιδεολογικού φαινομένου. Αποτελεί πεποίθησή μας ότι αρκετοί περιορισμοί στη διερεύνηση του ζητήματος δύνανται να καμφθούν αν εννοιολογηθεί και οριστεί διαφορετικά η ιδεολογία. Θα διακινδυνεύαμε συνεπώς την υπόθεση ότι ο όρος ιδεολογία αναφέρεται στη συγκροτητική διάστασή της σε υποκειμενικό επίπεδο συνύπαρξης διαφορετικών και συχνά αντιφατικών ιδεών/καθοδηγητικών αρχών, που εκκρίνουν *ad hoc* λόγους και πρακτικές δικαίωσής τους. Αφορά, δηλαδή, στη συγκρότηση των πολλαπλών και, εν πολλοίς, αντιφατικών καθοδηγητικών αρχών που συγκροτούν την ανθρώπινη υποκειμενικότητα, τις πρακτικές της, τις γλωσσικές της κατασκευές κλπ.

Αναμφίβολα, ο ορισμός της ιδεολογίας που προτείνεται στο σημείο αυτό εμπεριέχει μια απόφανση μείζονος σημασίας. Πρόκειται για τη σαφή πλην έμμεση, υπογράμμιση της ανυπαρξίας ενός ορθολογικού υποκειμένου καντιανού τύπου, που, ενδεχομένως, να υιοθετούσε μια άλλη άποψη για το ζήτημα της ιδεολογίας. Έτσι, και χωρίς να υπονοείται η ύπαρξη ενός εγγενούς και εκ των πραγμάτων παραλογισμού που διέπει την ανθρώπινη υποκειμενικότητα, η υπόθεση περί υπάρξεως ενός τέτοιου υποκειμένου αμφισβητείται τόσο ως ενδεχόμενη υπαρκτική κατάσταση, αλλά, κυρίως, ως δυνατότητα. Σε κάθε περίπτωση, η στοιχειοθέτηση της εν λόγω θέσης χρίζει μιας αυτοτελούς εξέτασης που δεν είναι δυνατό να γίνει στο πλαίσιο αυτής της εργασίας.

Έτσι ακριβώς ιδωμένο το ζήτημα της ιδεολογίας, ξέχωρα από την εμπειρική του επιβράβευση, στοιχειοθετεί ένα πλαίσιο αναφοράς που δύναται να αποτελέσει εφαλτήριο για τη διάνοιξη περιοχών έρευνας μείζονος σημασίας. Οι περιοχές αυτές μπορούν να σχηματισθούν ως πεδία έρευνας που αφορούν, αφ' ενός, στο εξουσιαστικό φαινόμενο στη διαπλοκή του με το λόγο και, αφ' ετέρου, στην κατανόηση των διάχυτων κοινωνικών πρακτικών ως εκκρίσεις προδιαγεγραμμένων επιταγών. Σε κάθε περίπτωση ο προαναφερθείς ορισμός αποτελεί μια μεθοδολογική υπόδειξη, που εστιάζει τον ερευνητικό της φακό στην ανάδειξη μιας δημιουργικής-θετικής πλευράς, απομακρυνόμενος από την καθήλωση της ερμηνευτικής σκόπευσης

τηση της συγκρότησης μιας πραγματικής κατάστασης, που διέπει την υποκειμενικότητα, και των αποτελεσμάτων της. Με άλλα λόγια, στο βαθμό, που κανείς δεν είναι (πώς θα μπορούσε άλλωστε;) μόνο και απόλυτα π.χ. κομμουνιστής, χριστιανός, εθνικιστής κλπ., η διερεύνηση του ιδεολογικού φαινομένου θα πρέπει, μοιραία θα λέγαμε, να στρέψει το ερευνητικό της στόχαστρο στους όρους συγκρότησης της υποκειμενικότητας, δηλαδή, στους τρόπους με τους οποίους οι διάφορες καθοδηγητικές αρχές συγκροτούνται στο πλαίσιο της συνύπαρξής τους με άλλες εξίσου ανταγωνιστικές ή μη. Και περαιτέρω, στην κατάδειξη και ερμηνεία της «αντιφατικότητας» και, ταυτόχρονα, της «αρμονικής» τους συνύπαρξης στο υποκειμενικό επίπεδο. Βέβαια, στο βαθμό που κάτι τέτοιο είναι έξω από τα όρια του παρόντος, αποτελεί μια άλλη ιστορία...